

ՀԱՅ-ԼԱՏԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀՈՒՅՆ-ԼԱՏԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆՑ ԼՈՒՅՍՈՎ

Ա.

«Տառապալից երկու հազար տարիներ չկրցին երբեք եղծել Յոյներու ազգային նկարագիրը ու եղծել ազգային արժանապատուութիւնն: Կարելի չէ արհամարհել պատմութիւնը ժողովուրդի մը, որ դարերու ընթացքին պահած է իր լեզուն և իր ազգային ոգին և անկախ պետութիւն մը կազմելու կարող բաւական ներգոր վերամորգուած կորով մը: Իր գերութեան երկար տարիներուն Յունաստանի կեանքը երբեք ալ այլապէս չէր ժողովուրդի մը կեանքը չեղաւ: Յունաստանի պատմութիւնը շատ հանգիստութիւններ կրն՝ ծայէ, արդարեւ, հայոց և վրաց սլաւութիւններուն հետ»:

George Finlay

Մեր ազգային պատմութեան ամենի քան երկու հազար տարիներ ընդգրկող ընդարձակ ժամանակին մէջ Կիլիկիայ, Թաքատիք, Կարաթիք, Կարաթիք (1080—1375) Կիլիկիայի ամբողջ երեք դար վեր կրնանական, քաղաքական, մատենագրական, արվեստի և վաճառականական դարձացման տեսակետով կենդանիացնել մերին աստիճանի շահական շրջան մը, հարուստ ներքին, անմիջական դրացի և արտաքին բաժանմանով աղբյուրներով: Այս շրջանին է, առաջինը պէս, որ արեւմտեան Եվրոպայ կոչուի հայարեւել իւր պետական կազմի և հայարեւել կղերականութեան հետ, ընդհանրապէս Հռոմ կամ Ալեքսանդրոսի նստող պապերու և ասոնց նախնականութեան միջոցով: Հայ-եվրոպական հարաբերութեանց դարձացման կնարատեան տիեզերական պատմութեան ամենեն կարեւոր հանգրվաններն մեկը կադ-

մող խաչակրաց արշավանքները: Երեսուցեմըն ու Պաղեստինի քրիստոնէական գլխավոր սրբավայրը օտարներու լուծեն աղտադրելու մտադրութեամբ Եվրոպայի ճամբա ելող ու Կ. Պոլսի վրայով Փոքր Ասիա ու ապա Կիլիկիա ժամանող խաչակիրներ, իրենց ասպետներով ու քահանաներով ու անկազմակերպ ամբոխով կհարաբերեն հայ թագապետին, կղերի, բերդատար իշխաններուն և հայ առևտրականներուն հետ ու ԺԱ. դարու առաջին կիսուն իսկ Կիլիկիան Հայաստան իր արեւմտեանով ու Հայրապետական դարձացմով ու իշխաններով ու շաղկապութեամբ կգրաւ Հռոմի, իտալական երկու կարեւոր հանրապետութեաններուն՝ Վենետիկի և Ճենովայի գլխավոր մայրաքաղաքներու գլխավորական և արևմտական շրջանակներուն: Ժամանակի ըմբռնումով այս հարաբերութեանները մեկ կողմէ կաշակվին անձնական շինումներով և պատվիրականութեանց և գլխավորապէս և հյուպատոսական ներկայացուցիչներու անվանումով ու կղերական դրամով թղթակ-

¹ A History of Greece from its conquest by the Romans to the present time B. C. 146 to A. D. 1864.

ցությամբ և պապական ու թագավորական հրովարտանքներու և առեւտրական դաշնադրերու խմբագրությամբ և փոխանակությամբ, որոնց ամբողջությունը բավական ընդարձակ տեղ ունի հայ և օտար մատենադարաններու, արխիւներու և բազմաբանդ ուսումնասիրութեանց մեջ: Գիտական նորագոյն հետազոտութեանք ջանացած են բուն լեզուներով և տարակարծութեանքներով բարդ միեմակ մը ներկայացնող պատմական բոլոր տվյալները հստակ լուսի մը տակ մեկնաբանել ու երևան հանել միջին դարու հայ-լատին հարաբերութեանց իսկական բնորոշ նկարագիրը, մեկ կողմն պարզելով սույն հարաբերութեանց ճշգրտորեն հետապնդած նպատակը և մյուս կողմն ի հայտ բերելով դրեթե իր ամբողջ պետական ու եկեղեցական նվիրապետութեամբ ինքզինքը այդ հարաբերութեանց մեջ նետող հայ ժողովրդին իսկական հայացք ու տրամադրութեանքը մեծ Հայաստանի ու Կիլիկիոյ մեջ: Մեր ներկա ուսումնասիրութեան նպատակը պիտի լլաւ առանց կրօնական ու դավանաբանական բանավեճերու, հայ-լատին հարաբերութեանց մեջ պատմական նորադուշն տվյալներով ողջմտորեն ուրվագիծ պատկերը տալ կողմերու տրամադրութեանքներուն, միանգամ ընդմիջտ, եթէ ներքի է այսպէս ըսել, հերքելով այն բոլոր վերագրումները որոնք կուգան ոչ այնքան օտար ամբիոններէն, կամ կաճառներէն, այլ կուգան ինքզինքնին Կիլիկիոյ իշխանական տուններու և կաթողիկոսական դարպասներու և նույնիսկ ալեքի առաջ կրթաւոր Ս. Լուսավորչի ու Ս. Սահակ ու Ս. Մեսրոպի ուղղակի ժառանգորդները համարող մեր լուսամիտ և հետաքնին ու արդյունավոր բանասիրութեան պարասող ճորայրներէն:

Կանխեցի վերադուշն լսելու, որ տիեզերական պատմութեան ամենն կարեն շրջաններէն մեկը կազմող թաշակրաց պատմութեանք մերձին քառորդ դարու ընթացքի, առանց հիշելու կանխադուշն, մտած է բարբառին նոր բովի մը մեջ, որ իր

կարգին կարող է լուսաբանելու թաշակրաց արշաւանքներու իսկական շարժառիթը և անոնց ձգած հետքերը Արեւելի բրիտանից և մասնավորաբար բյուզանդական ու հայկական պատմութեանց նույն շրջանը շոշափող էջերուն վրա:

Կիլիկիոյ Սյամ լեռանց կողերուն վրա ու կիրճերուն մեջ կանգնած վանքերու հայ վանականներուն համար թաշակրաց արշաւանքները բոլորովին ժողովարարական, սիմբոլիք շարժում մը չէին, և անոնք այդ շարժումէն շատ բան ակնկալելու պետք չունեին և չէր մեկ ազգ, պիտի զրեր հետադային Գրիգոր ԺԳՐԴ պապ, ինքնակամ կերպով օղնութեան փութաց թաշակիրներուն, որքան հայերը, որոնք թաշակրաց մարդ, ճի, զենք և պաշար հայթայթեցին¹: Բայց Հռոմի կամ Սիլիկոնի պապներուն և Վենետիկի ու Ճենովայի դուքսերուն ազդեցութեանը աստիճանը վաճառականներուն համար թաշակրաց ծրարքին ու դոճադրութեանքը ունեւր թաշակն նպատակներ, որոնք այլևս ծածկված մնալու ուժէն բոլորովին ազատագրված են բարեբախտաբար: Ու եթէ թաշակրաց բանակներու և անոնց ասպետներուն ներկայութեան Կիլիկիոյ ներքին ու ծովեզերյա կենտրոններուն մեջ հայկական կարգ մը վաղեմի փառասիրութեանքներ արթնացնելու առիթ տված, տոհմար պիտի բլաւ դանոնք վերագրել ասպետական ոգիով Հարուստ Հայրենասիրութեան մը, որուն մարդիկ հաճախ կհաջողին հաշիւ դին տկարամիտ զոհողութեանց: Ասոր ոչ նուազ սատարել եկաւ Իմրոպալի համար Կիլիկիոյ աշխարհաւորական նորաստանորդ դիրքը, բլալով ինքնին բնական կամուրջ մը, արեւելյան և արեւմտյան առեւտրական փոխադարձ հարաբերութեանց միջև, նույն դարերուն ու դեռ մինչև ցայտօր: Մեզմէ շատ աւելի հզոր ու կողմաւերայված Բյուզանդական կայսրութեանք, իր կայսրերով, արեւելյան պատրիարքներ

¹ Jacques de Morgan-Histoire du Peuple Armenien, 1918, էջ 169.

րով, դորապետներով ու արքայազուհի իշխաններով ու մեղմե ալիքի տեղաբուրներ ու սերբեր իրենց թագավորով ու բարձր դասու եկեղեցականներով ու մեղի դրացի ասորիներ ալ իրենց կղերով ու ավազներով մեղմե շատ ալիքի լայն կերպերով մինչև Հոռոմ ու Եվրոպական արքունիքներ ալ առին իրենց անձկութեան ժամերուն, բայց ոչ Հունաստան, Բուլղարիա, ոչ Մերբիա կաթողիկ դավանութեանը ընդունեցին և ոչ ալ այս ժողովուրդներուն մտավորական դասը փորձեց հաստատել որ իրենց նախնիքները չուղիղ դավանութեանը դիրքեր տուած ըլլալով Հոռոմ պապերուն կամ ասոնց նիկիականներուն, ընդունած էին հռոմեական եկեղեցու հոլանավորութեանը: Գ. Պոլսոյ կամ Բուլղանդիոնի Արեւելյան Պատրիարքութեանը ոչ միայն հույն կամ հելլեն ժողովուրդներուն հոգեւոր նիկիականութեանը կամարմնավորելու Աղեքսանդրիոյ, Երուսաղեմի ու Դամասկոսի հույն պատրիարքութեանց հետ կըմանա ապահովել Արեւելյան հունադավան եկեղեցւոյ միասնականութեանը, այլև մինչ շուրջ ութսուն տարի առաջ կհոլանավորելու հունադավան բաղամթիւ համայնքներ ու ազգեր: Պարագան քաղաքականպես նույնն է նաև հայ եկեղեցւոյ համար ալ: Զուր ջանք և ալիքորդ ու անօգուտ վատակ է շարունակել պնդել, որ հայ եկեղեցին իր կղերով ու արքունիքներով հիննի վեր քաղկեդոնիկ եղած է ու Կիլիկիոյ արքունիքն ու Կաթողիկոսարանն ալ ընդունած են հռոմեական եկեղեցւոյ գերազանցութեանը ու կաթողիկ դավանութեամբ կապված Հոռոմի: Նման համոզում մը ալիքորդ ժամանակավորեալ մըն է այլևս և տեղ չունի ու պետք է որ ունենա ոչ հայ ստվար ու հաստատուն գաղափարներուն մեջ, և ոչ ալ ազգային կամ օտար լուսավորված մըտքերու մեջ:

Գրեթէ երեք դարու ազգային կրօնական, պետական մատենագրական, ճարտարապետական ու գեղարվեստական այնքան ներքնայն կյանք ու գործունեութեան ունե-

ցող Կիլիկիան այսօր քանի մը հարյուր ձեռագրներ մնացած են միայն, բաղամթիւ մատենագրութեաններու մեջ գրված ու նույն չափով ալ ռսկի, արծաթ ու պղինձ դրամներ: Մնացալ հիշատակարաններ, կիսափուլ կամ փոշիացած վիճակով, կշարունակեն դեռ վկայել մեր ցնդի դուռնագնացութեան և ստեղծագործութեան: Բայց ինչ որ կա վերջապես, գրչութեան ու արվեստ, անոնց և ոչ մեկը կրնա դուրսը չափով մը իսկ հաստատել բոլոր այն չարամիտ վերադրումները, որոնց համեմատ Կիլիկիան իշխանութեան երբեմն փայլուն ու երբեմն տմուկ շրջանը ուղիքի ճանչցվել իբր լատինացած ու օտարացած շրջան մը:

Ժամանակի պահանջներուն հարմարիլ դիտալու խոհեմ քաղաքականութեան է որուն հետեւած են արքունիք ու հայրապետանոց, առանց կեղծելու հայ ազգային ու եկեղեցական-կրօնական հաստատուն նկարագրը: Մեր և մեզի հետ շատերու տեսած ու քննած Կիլիկիան հարյուրավոր ձեռագրերը ուղիղ շարունակութեան են, բովանդակութեամբ և արվեստով, թ—թ դարերու մեջ գրված ու ծաղկված հայաստանյան ձեռագրերուն, ուր լատին կամ եվրոպական արվեստի ոչ մեկ նշույլ, ոչ մեկ հետք վնասմարիլ: Ու պետք է քաջատիրոս ըլլալ ընդունելու համար, որ մեր Կիլիկիան ձեռագրերուն մեծագույն տոկոսը արդարեւ ընծաներն են լատինալեզու կարծված կաթողիկոսներուն, թագապետներուն և եվրոպական սոփորութեաններուն հակամետ բերդատեր իշխաններուն ու դանոնք գրող ու ծաղկողներն ալ դարձալ «հռոմեադավան» կարծված վանական վարդապետներ են և քահանաներ: Կիլիկիոյ հարյուրե ալիքի վանքերուն մեջ ուր հազարավոր ձեռագրեր գրվեցան ու ծաղկվեցան ժողովրդի կրօնական ու իշխանական ու լուսամիտ դասակարգերուն համար, անխափան, առաւելոյն, միջօրյա, երեկոյան ու գիշերային ժամերուն հայ եկեղեցւոյ դարավոր սղոթքները պաշտօնեցան ու ոչ մեկ հայկական վանք իր ներքինն ու

արտաքինը ձևավորեց լատին վանքերու կարգ սարքին վրա, հակառակ եվրոպական վանքերու դոյութեան ու հայ վանականին կապան ու վեղարը մնացին Պարթևի կամ Հաղբատի հարազատ տարածները: Կիլիկիան չըլանի մանրանկարչութիւնը կրեց Բյուզանդական աղբեցութիւնը, բայց հա-

ղիմ թե վարենանք լատին աղբեցութեամբ քանի մը նկար ու մանրանկարներու հանդիտել: Այսքան վտի բազմաթիւ պետք էր համարելիւ չդեղերեւու համար քննական պատմութեան բալիդներուն մեջ, բայց մենք սիրով պիտի կատարենք այդ հոգնութիւնն ալ &ի պէտս զարգացողաց»:

Բ.

Հայ-լատին հարաբերութիւնները կարելի է նկատել իբր մեկ բնական շարունակութիւնը հայ-հուն և հայ-ասորական նախնին հարաբերութեանց: Քրիստոնեութեան Հայաստան մուտքին ուսմի ալ էին հայոց հարաբերութիւնները սահմանակից աղբերու և պետութեանց հետ և բնական է, որ այլ կերպ պիտի ըլլային, երբ իրարու սահմանակից աղբեր լուսավորւեցան քրիստոնեական կրօնով: Եւ որովհետեւ քրիստոնեութիւնը իբր բարոյական կրօն, էր նաև ծիսական կրօն, քրիստոնեայ ժողովուրդներ կամ եկեղեցիներ իրենց սկզբնական կաղմակերպութեան շրջանին հիմքը նույնը պահելով հանդերձ իբր համառ և զավանդութիւն, որոշ է որ աստիճանական հալեցողութեանց մեջ ունենային անջատ, բայց անմիատ տարբերութիւններ: Իրողութիւնը, անկասկած արդիւնս պիտի չըլլար, եթէ Հիւսուս իր մարդկային կյանքի գեթ վերջին տարին իր աշակերտներուն հանձնած ըլլար գրավար ուղղութիւններ, որպեսզի անոնք իրենց առաքելութեան ընթացքին նորահաստատ քրիստոնեութիւնը համընթաց քարոզութեամբ տարածած ըլլային: Առաքյալներու թուղթերն ալ ընդհանուր բարձր ճշմարտութիւններն զատ զավանարանական շատ ցանցառ հրահանգութիւններ բովանդակեցին, որով յուրաքանչիւր եկեղեցի իրեն հասուկ աստվածաբանութիւնը և ծիսարանը հիմնադրեց հեղինակաւոր ու զիտական հայրապետներն կաղմկած ժողովներու մեջ ու արալիկ կամ նվազ հաստատութիւն գտնելն հետո ստացալ եկեղեցական սահմանադրութեան

հանդամանք: Դժբախտութիւն մըն է նույնպէս հաստատել, որ Դ-րդ դարու սկիզբը կաղմկած և «Ճիեզերական» անուն ու դրոշմ ստացած հաջորդական այդ ժողովները շարունակ դիմար որբազրելու ընույթը ունեցան, երբ մյուս կողմն նորամուտ մտար կամ ներհակ վարդապետութիւններ ընդհանուր ժողովներով վալերացված կարգերը խանդարելու և խռովելու հանդամանք կատանային: Այս անխուսափելի երեւոյթի առջև մեկը մյուսին վրա առաջելութիւններ ձեռք բերելու անօգնու ու հաճախ փնտաւար ձգտումներուն թեպէքին շատ ալ անբնական պիտ չըլլար դիտել եկեղեցիներու մեջ փոխադարձ հարաբերութիւններ, ի սկզբան բարեկամական և համոզողական, բայց հետագային նվաճողական, որոնք հանդիս եղբայրական ատելութեամբ միջադեպերու և նույնիսկ պատերազմներու: Քրիստոնեական նորահաստատ կրօնը անխուսափելիորեն արտահայտութիւն պիտի դառնար գրականութեան և արվեստի մեջ. այս երեւոյթն իսկ բազմական էր, որ իրարու սահմանակից կամ նվաճմամբ տիրող և ճորտի (vassal) դրութեան մեջ գտնվող քրիստոնեայ ժողովուրդներ արվեստի ու գրականութեան դաշտի վրա իրարու հետ դուրսակցելն, իրարու պակասը փոխադարձաբար լրացնելու կամ իրենց սեփական ստեղծագործութիւնն զրացելն արդիւնքովը ճոխացնելու համար: Հարցը այս անկյունն զիտած, ուրեմն, բնական և հետեւաբար անբռնադրոս էին հայ հոգնական, հայ-ասորական, հայ-վրացական կամ հայ-աղվան հարաբերու-

թյունները, վասն զի իրարու սահմանակից կամ իրարու մեջ ապրելու սահմանված ժողովուրդներու եկեղեցական սահմանադրության կամ մատենագրության մեջ անհետաձգելիորեն պետք ունենին հարաբերելու, այս բառին ամենն պարզունակ ու անմեղ իմաստովը: Դժբախտաբար, սակայն, իրեն հատուկ բնականությամբ անմեղ ու անխուսափելի նկատված այս հարաբերությունները միջին դարուն բոլորովին տարբեր կերպարանք ստացան, երբ իսլամությունը անարգել կտարածվեց Միջերկրական ծովու ամպզանի շուրջ բոլորը հասնելով մինչև Գանգեսի և Ինդոսի հեռավոր հովիտը ու իր մեջ շնամբերդեղ կամենալով ոչ միայն Երուսաղեմը չթողնեց իր նվիրական սրբավայրերով, այլև Երուսաղեմի Ախրիկեի, Սպանիո, Սյուրիո, Միջագետքի ու Հայաստանի քրիստոնյա, երբեմն այնքան ծաղկալի եկեղեցիները: Ասոնցմե անոնց մասին, որ արդեն կորսված էին, անօգուտ պիտի ըլլար ծառածել. բայց կային դեռ քրիստոնեական ոչ միայն Համայնքներ, այլև փառավոր անցյալ ունեցող պետություններ, ինչպէս Բյուզանդական կայսրությունը, պատմական փայլուն ու օգտակար անցյալ ունեցող Ասորիքը, Կիլիկիան նորահաստատ իշխանությունը, որոնք որևէ կերպով, նույնիսկ ծանր դիջողություններով, պիտի չուզէին իրեն ալ հեթանոս դերության տակ, իրենց կորուստին մեջ կլանված տեսնելով նույնպես քրիստոնեական քաղաքակրթության փառավոր կոթողները, ինչպես որ ալ եղավ: Երբ Հայր-Հայրենիք մը կործանելու հետո անոր սրբազան իշխաններովը ի նորո կառուցված Երուսաղեմի պետություն մը ձևութե չհանելու կանխադրությամբ Թափված ճիգերը պետք է իր ժամանակին իմաստությամբ վերլուծել և ոչ թէ Հոռմի գերադաժության ուղղակի հպատակությամբ:

Եկեղեցին իր սա կամ նա ձևի աստվածաբանությամբը կրնար նույնը մնացած ըլլալ ու իր դոյությունը շարունակել, բայց օտար օգնության կենտրոններէն հեռու և զորավոր պետություններու հարձակման ենթակա փոքր ու տարանջատ դադարներով պառակտված երկրի մը Կորուստը կարելի պիտի չըլլար որևէ կերպով դարձանել:

Այս ամիսի նախաբան տեսությունն հետո այժմ մեղի պիտի մնար ուղղակի պատմության լույսովը հաստատել, որ հույն օրդոտոքս եկեղեցին, որ իր բովանդակ երկարածիգ պատմության մեջ մեզմէ շատ ավելի անդիջող եղած է իր սկզբնական շրջանի հաստատ համոզումներուն, իր երբեմնի մեծափառ կայսրության կրոնական, զինվորական բարձր արվեստի և զբաղակության միջնաբերդը հանդիսացող Բյուզանդիոն մայրաքաղաքը ազատելու կանխահոգությամբ իր պարիսպներուն ու աշտարակներուն դիմաց միայն հաստատող Պոչնաքներն և Միկեոկներն միության խնդրանք տարած է Հոռմի պապերուն և ասոնց միջոցով արևմտյան քրիստոնյա պետություններուն, զինվորական օգնության աղերսով: Հայր-Հայրենիք հարաբերությանց իբր նախադրու ցույց կտրվի Գրիգոր Է-րդ Հելլիքրանդոս պապի 1080 հունիս 24 թվին Գրիգոր Բ-րդ Վկայաներ կաթողիկոսին ուղղալ անվամբի նամակը դավանաբանական քննադատող հանձնարարությանց բովանդակությամբ: Եթե Գրիգոր Բ-րդ Վկայաներ Կ. Պոլսեն հետո Հոռմ ալ գնաց, կրնա գուտ անձնական հետաքրքրության համար դացած լլլալ, ինչ որ ներկայիս ալ մեր եպիսկոպոսներն շատեր հետաքրքրության համար դացած են, այլապես աղգային աղբյուրներ պետք է որ հիշած ըլլային այդ այցը, եթե երբեք պաշտոնական բնույթ ունեն ան: Այս միջոցներուն արդեն Կուզիտառի Ռուբինյանց իշխանությունը Քեսովի Վատիկան իշխանության հետ շարունակ չլիման մեջ էր Անտիոքի և Եգիպտոս լատին իշխանությանց հետ, ուր կար չին հայ դադիականություններ և աղանդ

դատակարգեց զինվորական անձեր, որոնք ֆրանկ կամ լատին գունդերուն հետ կ'աւտերազմէին այլազգիներուն դեմ: Նախապես ալ հայ ազատ դատակարգեց զինվորականներ Բյուզանդական բանակին մեջ մըտնելով ու իրենցմէ շատեր մինչեւ իսկ կայսերական դահլաւարներուով կոխած էին այլազգիներու դեմ և պատահած ալ է, որ անոնցմէ շատեր հունադաւանութիւնը ընդունելով ամուսնացած են հույն օրիորդներու հետ և փոխադարձաբար հույն սպա և զինվորներ ալ ամուսնացած են հայազգի օրիորդներու հետ, բայց հայ եկեղեցին, հակառակ մասնակի դավանափոխութեանց, ինչպէս է պարագան զոր օրինակ հաջորդներու համար, պահած է միշտ իր անկախ և յուրահատուկ դիրքը: Այն ձևով, որ Ե—է դարերուն, բյուզանդական կայսրութեան արքունի և զինվորական պաշտոնատարներ չափաստանի մեջ դանազան բարձր պաշտոններ դրովեցին, միջին դարուն ալ արեւմտյան Եվրոպայէն մեծ թիւով օտարականներ բյուզանդական արքունիքի մեջ հաստատուելու եկան: Արեւելքը Եվրոպայի կրօնականներուն, քաղաքական ու պետական դեմքերուն, զորապետներուն ու բարձր առևտրականներուն համար շահու և հանդստի հիանալի առիթ մըն էր, երբ առնէր, ազդեցութեանց և միջնորդութեանց շնորհիւ, ինչպէս բյուզանդական կայսրութեան, նմանապէս ալ Կիլիկիան արքունիքի մեջ ամենեւնի բարձր, չահալետ ու հանգըստավետ պաշտոնները կ'զբաղէին: Այսքան մը մերձավորութիւնը բնական է, որ այլ հետեանքներ ալ առաջացներ: Կ. Պոլսոյ ու Սիսի արքունիքներուն մեջ նստող հույն և հայ իշխան, թագաւոր ու քերականները գունդատալլ, մարեշալ, ւեմեշալ, պարաճ, պալլ օտարամուտ տիտղոսներով պիտի ուզէին ամուսնանալ Եվրոպական արքունիքներու մեջ իրենց գեղեցիկութեամբն ու ազդեցութեան շրջանակովը փայլող իշխանուհիներու հետ և մենք գիտենք, թե նման խառն ամուսնութիւններ որքան նպաստաւոր են հայրաւորին կամ հույն-լատին

տին կրօնական մտերմիկ հարաբերութեանց զետեմն պատրաստելու:

Արքունական կազմը արտաքինապէս զորեղացնելու շատ զործնական սատար մըն է իշխան և իշխանատներուն օտար արքունիքներուն հետ ամուսնական խնամութիւնը, սովորութիւնը, որ դարերէ ի վեր անխափան շարունակված է, իր կարգին նպաստելով միջազգային դաշնադրութեանց կնքումին: Ռուբեն իշխանապետ, երբ իր նորակազմ պետութիւնը քրիստոնէս պետութեանց բարյացակամ ուշադրութեան առարկա դարձնելու մտադրութեամբ իր հայացքը լատիններուն կողմը դարձուց ու 1181-ին Երուսաղեմ ուխտի դնաց, հոն խնամութիւնը հաստատելով լատիններուն հետ, ամուսնացավ Քարաքայ և Թորոնի իշխան Հիմֆրիսին Իզապել աղջկան հետ: Իրմէն հետո, Լեվոն լատիններուն հետ սկսված բարեկամութիւնը ամրապնդելու հուշով ամուսնացավ Անտիոքի Բոլեմոն դոս իշխանի աներորդույն աղջկան հետ, որպէսզի տիկինը իր ազգականներուն ուժով Լեվոնի պաշտպան դառնա:

Ինչպէս բյուզանդական արքունիք և բարձր զինվորականութեան մեջ, այնպէս ալ Կիլիկիո թագաւորական ու բերդատեր իշխաններու արքունիքներուն մեջ արեւմտաքրիստոնէս բարձրը ընդօրինակելու հիման դադին տրամադրութիւնը մը կը տիրեր, ըլլալով համոզված հիացողներ Արեւմուտքի քաղաքականութեան: Հույն և հայ իշխան ու բերդատերներ իրենց հարացույց ընտրած էին արեւմտյան ավատական ասպետներու տիպարը ու ինքզինքնին տված հաճույքի, ընդունելութեանց, մեծածախս հանդեսներու, որսի և արեւմտյան ձևով շրջանային այցելութիւններու ու բոլոր ասոնք հետադէտ պիտի նպաստէին հայրաւորին կրօնական հարաբերութեանց զարգացումին, իբր պրոպագանդի ազդակներ Կիլիկիոյ արքունիքին և կղերին մեջ:

Հայրաւորն և հույն-լատին հարաբերութիւնները ամրացնելու և լատինափրութիւնը այս երկու պետութեանց կնիքեցական և արքունի սովոր շրջանակներու

մեջ տարածելու դիտումով երկուստեք ծրագրված այս խառն ամուսնությունները երբեք ալ հաշտ աչքով չդիտեցին իրենց կրոնական զգացումներուն և ավանդությունաց մեջ ամուր կեցող հայ և հույն բարեպաշտներ: Ինչպես բյուզանդական կայսրություն մայրաքաղաքին, այնպես ալ Կիլիկիան, մայրաքաղաքի զավատային ու նույնիսկ դեղջկական բոլոր չրջանակներուց մեջ դժգոհությունն ու ցատումը այնքան սաստկացավ, որ ներքին վտանգ մը կաղմելու ստորվճանին հասավ և սատարեց պետական ու զինվորական կազմի քայքայման: Ինչպես Կ. Պոլսոյ հոռակա եկեղեցիներու հրապարակներուց, վրա, նմանապես Սիսի և Տարսուսի և այլ քաղաքներուն մեջ եվրոպացի թագուհի և իշխանուհիներու հետեմեն «օտար է, օտար է» աղաղակները կլավեին, ինչպես որ Ֆրանսիայի հեղափոխության ժամանակ Մատի Անդուառնեթ կայսրուհու համար ժողովուրդը կը դռներ «Ավստրուհի է»: Երբ Մանուել Ա. կայսր 1180-ին մեռավ, Բյուզանդիայի ամբողջ բնակչությունը դրդաված էր Անտիոքի Մատի խնամակալուհին և իր սիրահարը Ալեքսիս Կոմնենոսի լատինախրություն դնելու և միևնույն ժողովուրդը, երբ լսեց որ Անդրոնիկոս քաղաքին կմոտենա, լատիններու դեմ իր ցատումը հայտնելու առիթ գտնելով 1182-ին սկսավ լատինները կոտորել: Ամբողջ ոչ միայն լատին մասնավորներու խանութները կոտորվեց, այլև լատին եկեղեցիներն ու բարեսիրական հաստատությունները նույնիսկ սուրե անցնելով հիվանդանոցի մը անկողիններուն վրա պառկող բոլոր հիվանդները: Կ. Պոլսի սրապական նվիրակը անտանելի նախատինքներու ենթակա ըլլալն հետո դժխտվեցավ ու մեծ թվով լատիններ իբր դերի վաճառվեցան թրքական չուկաներու մեջ սկիզբը դնելով Արևմտյան և Արևելյան եկեղեցիներու պառակտումին, մինչդեռ հույներու և Կիլիկիոյ մեջ հայերու կրոնական առհմիկ զգացումները առանց վերափոխելու կարելի էր քրիստոնեաբար ապրել իրարու հետ և թուրք կանգնել երկու ժողովուրդ-

ներու համար ալ անխուսափելի նկատված խլամական վտանգին առջև:

Թագավոր, թագուհի, իշխան ու պառոնուհիներու խառն ամուսնությունները բնական է, որ իբր հիվանդագին դրություն, իրենց կարգին ծնունդ տային ավելի ծանր փառասիրությունաց և վտանգավոր արկածախնդրության հունաց Մանուել Ա. կայսր նման, որ կերպեր պապին օգնությունը վերահաստատել հռոմեական միացյալ կայսրությունը, Լեւոն Ա. ելլով պական վեհապետներեն թագ ընդունելու տենչով հանձն առավ միայն «Ի հնոգանդություն եկեղեցւոյն Հոռոմայ» և այդպես ալ 1199 յուսմար Թին Տարսուսի հայոց եկեղեցիին մեջ պապին և կայսր ներկայացուցելէ կարգինալ Գոնրագոս արքեպիսկոպոսին, լատին թագադրությունը թագաւոր պատկիցեցավ: Պարզ ձևականություն և բարեպաշտ ժողովուրդի հոգեկան անդորրություն համար էր, որ հանդեսը օծումն երկրորդ մաս մըն ալ ունեցավ, զոր հայկական ծիսով կատարեց Գրիգոր Զ. կաթողիկոս: Լեւոն, թագավոր և իր հանրոգներ նման լատին ծիսով ստուգություն տրվեցություն խնդրեցին պապական նվիրակներն իրենց արքայազուններուն համար:

Ֆրանսացի սլամագիր և քննադատ Ժաղ դը Մորկան, որ օտար մըն է, վերջապես համաձայն է մեզի հետ վկայելու, որ Լեւոն Ա. թագավորի կրկին օծումը քաղաքական շատ ծանր հանցանք մըն էր, փասն դի հայերը — կրոնական հավատալիքներուն մեջ այնքան ալլամեծ, որքան բյուզանդացիները, — կաթողիկ ծեսով օծումը հայկական ծեսին հանդեպ նախատինք մը պիտի նկատեին ու իրենց այս դժգոհությունը հետագային պիտի մեկնվեր մասնությունը¹⁾: Լեւոնի օրով վաղուց դադար առած էին հունամեա զգացումները և տեղի տված ավելի զորավորին, տակալ ընդարձակելով հայոց մեջ լատինամետ ձգտումները: Լեւոնի թագավոր հռչակելու

Jagues de Morgan, «Histoire de peuple Armenien», Paris, 1918, էջ 231:

ցանկությունը կարծես ավելի սրեց յատիկ նամեա ախորժակները, արքունի շրջանակներուն և ասոր կապված կղերական բարձր դասուն մեջ: Արտաքին և ներքին պատմական քննադատությունը միաձայն տեսությամբ մեղադրելի դատած է Լեոնի փառասիրությունը, որ զինքը եղալ պատին հոյանալորությունը փնտնելու չափ առաջ երթալու, մինչդեռ նախընտրելի էր իր իսկ

նախաձեռնությամբ ընդարձակած Կիլիկիայի սահմաններուն, մեջ մնալ իշխան կամ իշխանապետ մը ու միշտ սղասա ու անկախ, քան թե թաղալոր, բայց ենթակա օտարի, վասն զի պետք էր փորձառությամբ դիտեցած ըլլար արդեն, որ նման վատնալոր դիմում մը, առանց դավանափոխության պայմանները հարգելու իր լրացումը չէր դոներ:

(Շարունակելի)

ԱՐՑԱՎԱԶԴ ԱՐԴԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

